Малишев Борис Володимирович

доктор юридичних наук,
доцент кафедри теорії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Чи є людина частиною правової системи?

У наших попередніх публікаціях з тематики правової системи у контексті розмежування правових сфер сущого та належного, було обґрунтовано дві важливі для юридичного знання тези: 1) правова система – це сукупність об'єктивних правових явищ зі сфери належного, тобто тих правових явищ, які беруть безпосередню участь у правовому регулюванні суспільних відносин (норми права та форми права як результат правотворчості; суспільна правова ідеологія; домінуючий тип право розуміння; правовідносини як модель зв'язку суб'єктивних прав та юридичних обов'язків; індивідуально-правові акти правозастосування; юридична практика як сукупність правоположень, що виникли в результаті реалізації норм права); 2) теорія правової системи є найважливішою для юридичної науки і практики теоретичною базою пізнання правових явищ.

Отже, реально існуючий поділ правових явищ на дві сфери обумовлює особливе значення тієї частини теоретичної юридичної науки, що являє собою теорію правової системи. Натомість ще з радянських часів як на рівні наукових праць, так і на рівні навчальної літератури превалює так званий «змішаний підхід», коли одночасно досліджуються принципово різні за своєю природою групи явищ: інструменти правового регулювання; об'єкти правового регулювання; результати правового регулювання; соціальні фактори, що впливають на правове регулювання як каузальна причина; соціальні фактори, що впливають на правове регулювання як цільова причина; об'єктивні правові явища; суб'єктивні правові явища.

Такий підхід апріорі не може бути продуктивним через повну відсутність адекватної методологічної бази для подібного дослідження та безпідставне намагання підвести єдину основу під всі (або більшість) правових явищ. Показово, що у навчальних посібниках, побудованих на вказаному змішаному підході, автори навіть не намагаються пояснити, чому принципово різні правові явища розглядаються ними в одному понятійному ряді.

Я. Магазінер ще у 1925р. вірно вказував, що внаслідок невиправданого змішування науки про ідею права, науки про соціальні причини та функції права, науки про позитивне право, в рамках загальної теорії права накопичується величезна кількість неюридичного матеріалу. Між тим загальна теорія права повинна являти собою

© Малишев Б.В.

передусім юридичні начала для всіх галузевих юридичних наук, у ній повинні бути зосереджені всезагальні елементи права, винесені за межі загальних частин всіх галузей права. При цьому ми поділяємо точку зору автора на те, що вказані неюридичні фактори також підлягають вивченню з боку правознавців [4, с.17], однак лише в якості таких автономних груп явищ, що хоча і пов'язані з правом, але не є частиною його сутності.

Як видно з вищевказаного, ми поділяємо точку зору, що людина, суб'єкт права та його діяльність не входять до складу правової системи. На наш погляд, необхідно додатково зупинитися на обґрунтуванні вказаної тези. Питання суб'єкта права та структури правової системи є вельми актуальним, виходячи з важливого значення феномена людини у сучасному гуманітарному знанні, а також на тому, що багато хто з дослідників проблематики правової системи беззастережно (і, як правило, не наводячи відповідної аргументації) розглядає людину ледве не в якості центра правової системи.

В. Сагатовський відзначав, що одним із критеріїв відмежування внутрішнього від зовнішнього є критерій необхідності. Необхідне (без чого явище не може існувати), є внутрішнім, а випадкове (те, без чого явище може існувати), виступає як зовнішнє [6, с. 218]. Правова система не може існувати без елементів, які позбавляють її можливості здійснювати правове регулювання, адже лише за допомогою правового регулювання вона може досягнути мети, вирішити внутрішні протиріччя й еволюціонувати. Тому правові явища, які характеризують об'єкти та суб'єкти правового регулювання, є важливими для пізнання правової дійсності, правового життя, але не є необхідними для правового регулювання як сфери належного і тому не входять до складу правової системи. Перебування їх у складі правової системи призведе до неправильного виконання нею своїх функцій, внутрішньої дезінтеграції, а також до порушення цілісності через те, що вони за своєю природою належать до інших систем.

Отже, для відповіді на питання про склад правової системи визначальним є усвідомлення концептуальної тези про те, що і право як певна субстанція, і правове регулювання є сферою належного, а не сущого. Одночасно це є методологічним напрямом до розв'язання дискусійних і широко обговорюваних питань про те, чи входять до складу правової системи людина (суб'єкт права) та правові установи, а також до вирішення питання про зміст правовідносин як компонента правової системи.

Деякі вчені підтримують позицію, згідно з якою саме суб'єкт є центром правової системи. В цьому випадку ми поділяємо думку О. Зайчука та Н. Оніщенко, які вважають вказану позицію наслідком відсутності логічної стрункості в основних категоріях правової системи. До правової системи входять права, свободи, обов'язки, але не їх носії. Розгляд суб'єктів в якості частини правової системи перетворює її на беззмістовну, позбавлену здорового глузду абстракцію. У зв'язку з цим юридичній діяльності так само слід відмовити у статусі елемента правової системи через те, що її сутність полягає у дії,

що реалізовується, а це властиве лише людині, але не регулятивній системі, яка спрямовує діяльність людини [1, с.11].

Людина не може мати статус складової частини правової системи, оскільки: а) людина не є правовим явищем; б) буття людини не має суто юридичних вимірів, право завжди тут виступає у другорядній ролі; в) правова система, як і будь-яка інша регулююча деонтична система, об'єднує явища, які виражають належне, водночас людина є фактом дійсності, тобто сущим; г) поведінка людей, суспільні відносини є об'єктом регулювання правової системи.

Наведені аргументи цілком придатні для обґрунтування того, що правові установи також не є частиною правової системи. Такий різновид правових установ, як органи державної влади, є складовою політичної системи суспільства, а наукові (освітні) юридичні заклади є складовою духовно-інтелектуальної системи суспільства.

Цілокупна людина є найважливішою структурною частиною соціальної макросистеми. Протилежне твердження автоматично означатиме, що людина одночасно є елементом усіх систем суспільства, що є методологічно абсурдним. Наприклад, існує думка, що людина та її правова діяльність є системоутворюючим елементом правової системи, але при цьому не заперечується, що людина також є системоутворюючим елементом і для економічної системи, і для системи моральних норм. Проте один і той самий елемент може бути системоутворюючим лише відносно однієї системи. Оскільки у людини не може бути суто «юридичної» мети» [9, с. 8], то не може бути суто юридичної діяльності. Юридична діяльність завжди буде лише стороною, формою діяльності політичної, управлінської, економічної тощо.

На підтвердження нашої позиції зробимо посилання на Н. Лумана, одного з найвпливовіших дослідників соціальних систем, який вказував, що хоча соціальні системи і виникають завдяки взаємодії людей, але люди не є складовими цих систем [3, с. 8].

Отже, і людина, і правові установи є частинами інших систем. Тобто вони характеризують не правову систему, а середовище, в якому вона діє.

Розгляд людини в якості частини правової системи у певному сенсі є даниною поширеній нині тенденції антропологізації юридичної науки в цілому. У жодному разі не заперечуючи цінності й важливості антропологічного виміру правових явищ, зауважимо, що його не можна абсолютизувати і тим більше шукати його прояви у несумісних з ним наукових конструкціях.

Може скластися хибне уявлення, що теза про виключення людини зі складу правової системи спростовується тим, що людина є суб'єктом правовідносин, які, як було вказано вище, виступають одним із компонентів правової системи. В даному випадку наша позиція полягає у такому: правовідносини не можна ототожнювати ані з

реальними діяннями людей, ані з фактичними суспільними відносинами, ані з фактичними суб'єктами. Правовідносини є лише імперативною моделлю поведінки їх учасників, але не самою поведінкою.

Ю. Ткаченко, підсумовуючи плідну дискусію щодо проблем правовідносин, що тривала серед радянських учених з 1950-х років, вірно відзначає, що, називаючи відносини правовими, ми йдемо на серйозну умовність, про яку слід завжди пам'ятати, щоб не проголосити правове відношення самостійним видом суспільних відносин. У цьому випадку певним фактичним відносинам надається не змістовна, а лише функціональна характеристика. Вказівка на правовий характер таких відносин свідчить про те, що на ці відносини здійснено правовий вплив з метою їх зміцнення та розвитку або витиснення. Не існує правових у власному сенсі відносин, а є лише правовий спосіб регулювання суспільних відносин [7, с. 101-102].

Дещо раніше Б. Назаров також указував, що правовідносини не зливаються з фактичними суспільними відносинами, формою яких вони виступають, і які, набуваючи правову форму, зберігають свою якісну визначеність та автономність і самі по собі правовими не стають. Такого злиття не відбувається навіть у процесі реалізації правовідношення, коли права і обов'язки його учасників втілюються в їхній поведінці. Те чи інше суспільне відношення набуває форми правового відношення через те, що його учасники стають носіями кореспондуючих одне одному прав та обов'язків, передбачених нормами права. При цьому суб'єктивне право – це лише можливість здійснити певну поведінку або певним чином діяти, але не сама ця поведінка. Своєю чергою, юридичний обов'язок – це також не поведінка особи, а встановлена нормами необхідність здійснення певної поведінки. Людина може і не виконувати певний обов'язок, але він від цього не перестає існувати. Правовідносини існують незалежно від того, чи вчинені дії, які входять до кола можливої або належної поведінки, існують і тоді, коли обидва суб'єкта взагалі не діють [5, с. 41, 60-62, 64].

Останніми двома тезами спростовується думка тих учених, які вважають, що поведінка суб'єктів правовідносин є змістом цих правовідносин. Поведінка суб'єктів, як і самі суб'єкти, є змістом відповідних суспільних відносин, що регулюються правом.

Під правовідносинами не коректно розуміти реально існуючі вчинки конкретних суб'єктів і реальні суспільні відносини, оскільки право як вираз належного не може вміщувати в собі також і суще. Конкретні діяння людини у певній життєвій ситуації ніколи не є правовими явищами, вони (діяння) можуть виступати лише предметом правової оцінки з точки зору їх відповідності певній нормативно закріпленій моделі належної поведінки стосовно вказаної ситуації. У реальному житті не існує якогось окремого виду «правових» відносин, вони завжди є лише конкретизацією загального зразка поведінки, закріпленого у нормі права, до рівня прав і обов'язків суб'єктів

реально існуючих економічних, політичних, духовно-інтелектуальних, управлінських, інформаційних та інших суспільних відносин.

Іноді висловлюється думка про те, що є відносини, які існують лише у правовій формі. Але таке твердження слід визнати невірним. Так, скажімо, процесуальні відносини судового розгляду справи або відносини правотворчості не можуть бути прикладами суто правових відносин, тому що в цьому випадку йдеться про правове регулювання управлінських (організаційних) відносин.

Право є лише одним із суспільних регуляторів, тому конкретні відносини, як правило, одночасно перебувають під регулятивним впливом кількох систем соціальних норм. Візьмемо для прикладу економічні за змістом відносини з купівлі-продажу майна між певними суб'єктами. Ці відносини є предметом регулювання юридичних, моральних, звичаєвих норм. Кожен з видів норм тією чи іншою мірою одночасно діє на суб'єктів, нерідко висуваючи різні, конфліктуючі між собою вимоги до поведінки. Слідуючи логіці вчених, які підтримують ідею розгляду фактичної поведінки суб'єктів в якості змісту правовідносин, ми дійдемо висновку про те, що до сутності економічних відносин з купівлі-продажу входять юридичні, моральні та звичаєві елементи. Але тим самим заперечується субстанційна визначеність об'єкта впливу норм, який розчиняється у приписах, що регулюють його буття, крім того, еклектично поєднується сутність регулятивних приписів з результатом їх впливу та з природою об'єкта їх впливу.

Ще одним аргументом проти розгляду фактичних відносин як змісту правовідносин є можливість неправомірної поведінки відповідних суб'єктів, тобто вчинення ними правопорушення.

Правопорушення відноситься до результату правового регулювання й у багатьох аспектах є правовим явищем, отже, прихильники введення до складу правової системи явищ, що характеризують результат правового регулювання, повинні були б беззастережно підтримати тезу про те, що правопорушення є елементом правової системи. Проте вчені, що обстоюють вказану позицію, не йдуть на цей крок, зважаючи на його явну суперечність природі правової системи, до складу якої вони відносять «правові явища, що корисні для суспільства, які являють для нього цінність», а також «однотипні за своєю правовою сутністю правові приписи та процеси» [2, с. 11; 8, с. 124]. Правопорушення ж не є корисним для суспільства, а також не лише не є однотипним з більшістю інших правових явищ, а взагалі є їхньою протилежністю.

Отже, на прикладі правопорушення особливо чітко видно, що поширена у науковій і навчальній літературі стереотипна позиція щодо ототожнення складу правової системи із сукупністю всіх правових явищ не відповідає ознакам правової системи, які при цьому наводять самі ж прихильники широкого підходу до складу правової системи.

Правопорушення не може бути елементом правової системи, оскільки це призведе до припинення виконання нею регулятивного впливу на дійсність, що полягає у цілеспрямованому розвитку сущого відповідно до суспільних ідеалів, стосовно яких правопорушення виступає як повний антипод, як негативний (недостатній) результат її дії.

Фактичні суспільні відносини, реально існуючі результати правового регулювання (в тому числі правопорушення), види і форми людської діяльності, крім іншого, виявляють дефекти або дисфункції елементів правової системи, вказують на невідповідність чи недостатність правового регулювання і тим самим забезпечують зворотний корегуючий вплив на правову систему. Аналіз комплексу подібних зовнішніх зв'язків правової системи не відноситься до предмета цієї роботи.

Окремо варто зауважити, що до складу правової системи входять деякі негативні юридичні явища, які невід'ємно характеризують певний елемент правової системи як необхідну, функціональну одиницю системи і становлять її безпосередній зміст. До таких негативних явищ можна віднести прогалини у законодавстві, правовий нігілізм (але як елемент суспільної, а не індивідуальної правосвідомості), множинність форм права тощо.

Так само, як у змісті суспільних відносин, що регулюються певними нормами, відсутні сутнісні моменти таких норм, так і у сутності права відсутні елементи об'єктів його впливу (економіки, політики тощо). Економічна, політична сфери життя суспільства, які є сущим, безумовно, впливають на правову систему, виступають її матеріальним джерелом, формулюють ті суспільні потреби й інтереси, що підлягають задоволенню або обмеженню за допомогою юридичних норм. Утім такий вплив у жодному разі не дає підстав казати про структурне злиття сущого з правом або про їх повне взаємопроникнення та функціональну нероздільність.

Використані джерела:

1. Вступ до теорії правових систем : монографія / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юридична думка, 2006. – 432 с.

2. Кухарук Т. В. Правовая система и систематика законодательства : автореф. … канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. В. Кухарук / СПб. ГУ. – СПб., 1998. – 22 с.

3. Луман Н. Поняття цілі і системна раціональність: щодо функції цілей у соціальних системах / Н. Луман ; пер. з нім. М. Бойченко, В. Кебуладзе. – К. : Дух і літера, 2011. – 336 с.

4. Магазинер Я. М. Избранные труды по общей теории права / Я. М. Магазинер. – Спб. : Юридический центр Пресс, 2006. – 352 с.

© Малишев Б.В.

5. Назаров Б. Л. Социалистическое право в системе социальных связей / Б. Л. Назаров. – М. : Юридическая литература, 1976. – 312 с.

6. Сагатовский В. Н. Основы систематизации всеобщих категорий / В. Н. Сагатовский. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1973. – 431 с.

7. Ткаченко Ю. Г. Методологические вопросы теории правоотношений / Ю. Г. Ткаченко. – М. : Юридическая литература, 1980. – 176 с.

8. Черненко А. К. Теоретико-методологические аспекты формирования правовой системы общества : дисс. … доктора юрид. наук : 12.00.01 / А. К. Черненко / РАП. – М., 2006. – 382 с.

9. Чулюкин Л. Д. Природа и значение цели в советском праве / Л. Д. Чулюкин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1984. – 104 с.

У статті обґрунтовано, що людина, суб'єкт права та його діяльність не входять до складу правової системи.

Ключові слова: *правова система, людина, суб'єкт права, юридична діяльність.*

В статье обосновано, что человек, субъект права и его деятельность не входят в состав правовой системы.

Ключевые слова: *правовая система, человек, субъект права, юридическая деятельность.*

The article is justified that a human, subject of the law and his activities are not part of the legal system.

Key words: *legal system, a human, subject of the law, legal activities.*

© Малишев Б.В.